

DRAMES LITÚRGICS DEL CICLE DE PASQUA A LA CIUTAT DE GIRONA

PER

TERESA ROMAGUERA i GÜELL

En el moment d'iniciar qualsevol estudi sobre teatre religiós medieval, no es pot perdre de vista la cerimònia central de la litúrgia cristiana: la missa, l'ofici religiós en què es renova el sacrifici de la Creu i que, des dels inicis, es farceix d'elements parateatral. Aquestes celebracions litúrgiques, sobretot al voltant de la Pasqua i del Nadal, permetran l'aparició de l'anomenat "drama litúrgic"¹: dels primitius rituals (com l'*Aetheriae Peregrinatio* del s. IV, es passarà als primers trops (s. VIII), i, després, a la presentació diferenciada de personatges davant d'un públic (per exemple la *Visitatio Sēpulchri*, datada ja al s. X).

Aquests drames medievals, els podem conèixer a través dels llibres litúrgics d'esglésies i catedrals. Així sabem que a Girona, als segles XIV i XV, es feien un bon nombre de representacions, lligades, és clar, a l'ofici de la missa. R.P. Donovan², l'any 1958, les va estudiar; era el primer estudi sistemàtic sobre espais escènics, personatges i moviments dels actors. És per això que per a nosaltres serà un punt de referència obligat.

¹ Cf. MASSIP, J.F., *Teatre religiós medieval als Països Catalans*, Publicacions de l'Institut del Teatre-Edicions 62, Barcelona, 1984, p. 37-38, nota 1. Exposa els arguments de J. Romeu i Figueres per substituir aquesta denominació per la de "drama eclesiàstic" o "drama sacre" però justifica l'ús que se'n fa pel fet de ser "la nomenclatura generalitzada i habitual". Per això diu que cal entendre "com a drama litúrgic aquell que s'esdevenia com a integrant de l'ofici litúrgic, dintre la cerimònia litúrgica, en llatí, a l'interior del temple i encarnat per eclesiàstics".

² DONOVAN, R.P., *The liturgical drama in medieval Spain*, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1958.

ELS MANUSCRITS

El treball de Donovan es basava en dues consuetes (la consuetada de la Catedral de 1360 i una de Sant Feliu del s. XV), i també en un breviari del s. XV.³ A més a més, a la bibliografia esmentava tres consuetes més que en aquell moment no havia pogut veure perquè no se sabia on eren.⁴ Ara, gràcies a estudis posteriors, les podem identificar.

F.X. Altés⁵, l'any 1978, va donar a conèixer cinc llibres que havien pertangut a l'església de Sant Feliu. Entre aquests manuscrits, que ara es troben al Seminari de Girona, hi ha un *Còdex miscel·lani* i una consuetada de la Catedral del s. XV.

Els primers 114 folis del *Còdex miscel·lani*⁶ contenen una *Consuetada antiga de la Col·legiata de Sant Feliu de Girona* del s. XIV, que coincideix amb l'última que Donovan esmentava.

D'altra banda, la *Consuetada nova secundum observantiam sedis Gerundensis* (s. XV)⁷ correspon a la que Donovan denominava com a *Consuetada nova sive consuetudo officiorum totius anni sec. observ. sedis Gerund.* Aquest manuscrit, però, Altés el va veure incomplet, tal com podem

³ *Consuetada gerundensis (Consuetada antiquissima huius sancta ecclesia)*, Girona, Catedral, ms. 9, 1360.

Consuetada ecclesiae Sancti Felicis Gerundae, Girona, Seminari, núm. 18, ms. 151 (numeració antiga), s. XV (després de 1435).

Breviarium Gerundense, Girona, Seminari, núm. 15, ms. 141 (numeració antiga), s. XV.

⁴ DONOVAN, R.P., *op. cit.*, p. 205, diu: "The manuscripts of the church of St. Felix were moved to the Seminary in 1936, and have not since been catalogued. In his valuable *Arqueologia litúrgica*, Gudiol describes four St. Felix *consuetas* which he saw about the year 1920. One of his descriptions seems to fit the *consuetada* listed above: "Consuetada de Sant Felix, Girona, dels temps del abat Francisch Vilella (1425-1461), bellament escrite... 405 x 285 mm" at least 326 folios.

Upon my request, the distinguished archivist of the cathedral of Gerona, J. Marqués, has diligently searched for the remaining three *consuetas*, but reports that he has not been able to find them anywhere in Gerona. Since these *consuetas* most likely speak of liturgical plays, and are probably still extant somewhere, I give here part of Gudiol's description of them:

"Consuetada nova sive consuetudo officiorum totius anni sec. observ. sedis Gerund., 36 fol., 305 x 225 mm."

"Consuetada, MS de St. Felix de Girona, col. 17, en paper y pergami, XV, 283 fol."

"Consuetada antiga de St. Felix de Girona, pergami, XIV, 112 fol."

In *El Còdex musical de las Huelgas*, I, XVII, Anglès also mentions a fifteenth century "Graduale-Troparium" which he saw at the St. Felix library."

⁵ ALTÉS i AGUILÓ, F.X., "Llibres retrobats de la col·legiata de Sant Feliu de Girona", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XXIV, Girona, 1978, p. 37-65.

⁶ *Còdex miscel·lani*, Girona, Arxiu Diocesà, fons de Sant Feliu de Girona sense catalogar, s. XIV, amb addicions fins al segle XVI.

⁷ *Consuetada nova secundum observantiam sedis Gerundensis*, Girona, Arxiu Diocesà, fons de Sant Feliu sense catalogar, s. XV.

llegir a la descripció que en va fer: “[f. 12V] Temporal. Del primer diumenge d’Advent fins a la Vetlla Pasqual, que acaba incompleta: *Sanctus et Agnus dicitur solempnes*.” En realitat, ara aquest còdex consta de dos plec solts: el que va descriure Altés i un altre, referent al temps de Pasqua, que es devia trobar (i, per tant, s’hi devia afegir) més tard⁸. Tenim, doncs, una consuetat completa que, per les característiques del text, podria ser un esbós de la de Sant Feliu del s. XV o també un projecte d’un nou llibre per a la Seu que després no s’hauria dut a terme.⁹

Finalment, i deixant de banda ara l’estudi d’Altés, podem identificar un altre text que Donovan citava: una consuetat de Sant Feliu, del s. XV, escrita en paper i pergami. Probablement, es referia als vuit fulls que es troben al final del *Breviarium Gerundense* del s. XV que abans hem esmentat i que comencen: “Ordinationes que sequuntur fuerunt observantia antiquitus in ecclesia Sancti Felicis Gerunde.” El breviari ens servirà per estudiar els drames litúrgics; la consuetat que el volum inclou, no.

Sembla que hi ha una relació molt directa entre la consuetat de la Catedral de 1360 i la de Sant Feliu del s. XIV, que, segons Altés, es degué escriure entre 1314 i 1330. Molts passatges coincideixen paraula per paraula i l’única diferència remarcable, i lògica, és l’adaptació de cada text a l’església a la qual correspon (per exemple, amb l’ús dels mots *episcopus* o *abbas*, o amb la referència a l’altar de Santa Maria o al de Sant Feliu, segons pertoqui). A partir d’aquests dos textos es devien escriure les notes marginals del breviari i es devia iniciar la redacció de la consuetat de Sant Feliu del s. XV, perquè els manuscrits presenten moltes afinitats, com anirem veient més endavant.¹⁰

⁸ El plec que completa la consuetat també és de paper i porta els folis numerats amb llapis. Al primer hi ha el segell de l’arxiu de Sant Feliu. Tot plegat fa pensar que en algun moment aquest plec es va separar i es va prendre com si fos un manuscrit diferent.

El text comença “In die Sancto Pasche” i acaba a la “Dominica XXIII [post octabas Penthecosthes]”. A baix de tot, hi diu, ratllat, “Dominica in Sancta Trinitate”, però la festa de la Santíssima Trinitat no hi és.

⁹ El mateix Altés afirmava que, segons la descripció de Gudiol i les notes de Mn. T. Noguera, hi faltava un plec corresponent al santoral que portava la signatura número 22. Aquest santoral també existeix, tot i que forma un volum a part: està format per quatre plec solts que tenen com a coberta un bifoli de pergami. A la portada hi ha escrit, en lletra gòtica, *D. Sanctorale*. Hi ha, també, el número 933 escrit amb llapis i, força esborrat, el número 22. Totes aquestes dades ens relacionen el santoral amb la consuetat anterior.

¹⁰ A partir d’ara, quan escaigui, designarem els textos de manera abreujada:

C (s. XIV) = *Consuetat gerundensis (Consuetat antiquíssima huius sancta ecclesia)* (1360)

C (s. XV) = *Consuetat nova secundum observantiam sedis gerundensis* (s. XV)

SF (s. XIV) = *Consuetat antiga de la Col·legiata de Sant Feliu de Girona* (s. XIV)

SF (s. XV) = *Consuetat ecclesiae Sancti Felicis Gerundae* (s. XV)

B = *Breviarium Gerundense* (s. XV)

I encara hem de parlar d'un altre còdex. A les dues consuetes del segle XIV (Catedral: f. 58r2 i 58v1, i Sant Feliu, f. 21v2), hi diu que es representin les Tres Maries “sicut ordinatum est in troperio”. Aquesta referència, tal com remarca Donovan, indica de manera prou clara el manuscrit que contenia el text i la música de la *Visitatio Sepulchri* de Girona, i, per tant, seria fonamental per estudiar aquesta representació. Segons Donovan es podria tractar d'un *Graduale-Troparium* que Higini Anglès havia vist a la biblioteca de Sant Feliu. Però aquest *Graduale* era del s. XV i les consuetes en què s'esmenta el troper són del s. XIV (els còdexs del s. XV no inclouen aquesta referència, cosa que també crida l'atenció). A més, Donovan explica que un troper gironí que es troba a la Biblioteca Central de Barcelona conté un fragment d'un foli d'un altre manuscrit que “in all probability (...) is a part of the missing Gerona troper”.¹¹ Però més avall afirma que el text d'aquest fragment probablement va ser escrit al s. XIII o al XIV. Les dates, per tant, no concorden. Podríem establir diverses conjectures: a) Que Donovan s'equivoqués en el moment de datar el fragment (cosa força improbable). b) Que el *Graduale* del s. XV que Anglès va veure contingués textos de segles anteriors. c) Que realment hagués existit un troper escrit als s. XIII o XIV, que també s'hauria perdut (potser ja al s. XV, si tenim en compte els manuscrits d'aquesta època). Potser algun dia, si mai el còdex esmentat per Anglès es recupera, es podrà resoldre la qüestió.

ELS ESPAIS ESCÈNICS

Tal com diu J.F. Massip¹², “l'interior de l'església, amb tot el seu espai divers i connotat, amb tot el seu entorn carregat de simbolisme i amb el determinant emmarcament arquitectural, serà l'espai escènic inicial del primer teatre religiós”. És per això que, abans d'analitzar les representacions, hem de veure com eren els espais escènics en què es realitzaven.

Pel que fa a la Catedral, partim de la base que al 1360 l'absis gòtic ja estava bastit, amb totes les seves capelles, i que la nova construcció arribava fins al punt on després es va continuar amb una sola nau. Paral·lelament a la nau, es van anar construint també les capelles laterals.

¹¹ DONOVAN, R.P., *op. cit.*, p. 100.

¹² MASSIP, J.F., *op. cit.*, p. 50.

En el moment de parlar de les representacions, hem de tenir en compte la situació dels altars. L'altar major, dedicat a Santa Maria, que està situat cap a l'est de l'església —part que simbolitza el món celestial, el món dels vius—, contempla els moments més transcendents de la Pasqua, per exemple la deposició de la Creu durant l'adoració de Divendres Sant. D'altra banda, per localitzar la resta d'altars esmentats a la consuetat, hem de tenir en compte el treball de J. Calzada¹³ sobre les claus de volta. Tal com diu l'autor, “los veintinueve altares cobijados en otras tantas Capillas laterales de nuestra Catedral, han pasado sus vicisitudes cambiando de advocación al paso de los tiempos”. Per aquesta raó, les claus de volta, que no han experimentat cap canvi, ens poden ajudar a determinar les primitives advocacions.¹⁴ Així podem afirmar que possiblement l'altar de Sant Martí era a la capella actual del Corpus; el de Sant Joan, a la capella de Santa Elena; el de Sant Miquel, a la mateixa capella que ara encara li és dedicada; el de Santa Anastàsia, a la capella de la confraria de Sant Jordi, i la de Sant Andreu, a la de Sant Narcís.

A part dels altars, un dels punts centrals de l'espai escènic del drama religiós medieval era el cor, que es trobava a la nau, més acostat al presbiteri que als peus de l'església, perquè era un dels elements que es consideraven positius. Sembla que a la part de davant, la que mirava a l'est, el cor quedava tancat per unes reixes, igual que el presbiteri i, per això, la consuetat diu: “Ire ad processionem et ste[f. 59r2]terint coram rexiis altaris beate Marie”¹⁵. A vegades fins i tot costa de determinar de quines reixes s'està parlant. Per exemple, just abans de començar el *Victime*: “Postmodum vadat ad circum cum candelabris Sancti Felicis et subdiachonus cum testis (...) intrent rexias et facto classico sint octo officiores in choro induti capis sericis albis (...)” (f. 59v1). Al mig del cor hi havia el *letrilium*, una mena de faristol que havia d'estar col·locat de manera que tots els clergues poguessin fer ús dels llibres litúrgics des del seu lloc. Du Cange¹⁶ aclareix força el sentit d'aquesta paraula, perquè, entre altres, esmenta un text que diu: “Letricum de Capitulum sit paratum (...) Diachonus ponat Textum super Letricum, et ferat thuribulum Abbati.” No diu *letrilium* sinó *letricum*, però, segons sembla, hi havia altres

¹³ Cf. CALZADA, J., *Las claves de bóveda de la Catedral de Gerona*, Ed. Escudo de Oro, Barcelona, 1975.

¹⁴ De tota manera, hem d'assenyalar que en algun passatge el seu estudi no coincideix amb l'esquema de les diverses fases constructives que dona P. Freixas a *L'art gòtic a Girona: segles XIII-XV*, Girona, 1983, p. 15.

¹⁵ Aquesta citació i les següents són de la consuetat de la Catedral de 1360.

¹⁶ DU CANGE, D., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Graz, 1954, vol. V, p. 70.

denominacions semblants, com *lectricum* o *lectritum*. Sens dubte, fan referència al mateix objecte. El *letrilium* és un dels llocs que s'esmenta més freqüentment i que serveix de referència per situar els actes litúrgics (per exemple, és on hi havia els nens que feien d'apòstols durant el *Victime paschali laudes*).

Encara podríem esmentar altres llocs de la Catedral, per exemple el claustre. En un moment determinat, durant el dia de Pasqua, es fa referència al *claustro primo* i al *secundo claustro* (f. 59r2), segurament els braços que es troben en sortir, i també al refetor, que devia estar situat a l'esquerra de la porta actual de sortida al claustre, a la capella de l'Esperança.

Pel que fa a Sant Feliu, justament el primer que crida l'atenció són les referències al claustre (per exemple es pot veure a la consuetud del s. XIV, f. 22v1). L'any 1344, es van comprar algunes cases per edificar-lo a la zona nord, on ara hi ha la capella de Sant Narcís. Les obres es van acabar dotze anys després. Per raons militars, davant del perill francès, es va decidir fortificar l'església. Per això, l'any 1374 el claustre es va tapiar i poc després va ser enderrocat. Aquestes dates, és a dir, els anys d'existència del claustre, no s'avenen amb els textos de les consuetes: quan la consuetud antiga es va escriure (entre 1314 i 1330), el claustre encara no s'havia construït. L'altre manuscrit és del s. XV (posterior a 1435), i, per tant, el claustre ja s'havia enderrocat. Potser, doncs, hem de pensar que quan es parla del claustre només es fa referència a un lloc tancat o simplement a la nau.¹⁷

D'altra banda, no és gens fàcil determinar com es devia distribuir l'espai escènic per les naus de Sant Feliu. En principi, sabem que l'altar anomenat de Sant Feliu era l'altar major, que quedava tancat per unes reixes, probablement les mateixes que hi ha ara. A part d'això només sabem que un dels sepulcres de Sant Narcís era situat a l'esquerra d'aquest altar, just al costat de l'actual capella de Sant Narcís (potser entre el claustre i l'actual sagristia). Possiblement els altres altars a què fa referència la consuetud eren els de la dreta de l'altar major, on ara hi ha el Corpus, perquè sembla que són les capelles més antigues de l'església.

Un altre aspecte que cal comentar és l'ús de la capella dels Àngels, que en algun moment és assimilada al refetor: "Et omnis clerus, pueris precedentibus cum candelabris, vadant ad refetorium, scilicet, ad capellam Angelorum" (consuetud del s. XV, f. 65v1). Probablement era a l'actual sagristia, que, de fet, té l'aspecte d'haver estat una capella.

¹⁷ J. Coromines, al *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. II, p. 775, parla del claustre amb el sentit general de 'convent' (que apareix a les *Vides de Santis Rosselloneses*), o de 'monestir'. D'altra banda, el *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover i Moll, vol. III, p. 200, a part d'aquestes accepcions generals que coincideixen amb Coromines, també esmenta el significat de 'nau d'església' (propri de València, segons el *Diccionari Aguiló*).

No se sap si el cor que s'ha desmuntat durant el nostre segle era el mateix que hi havia al s. XIV. Suposant que fos així, hauria ocupat l'espai entre la segona i la tercera columna (començant a comptar des de l'altar). Sobre la pedra de terra, just on hi devia haver la porta de la reixa, s'hi veu una marca que dibuixa un quart de cercle, però que va ser tapada amb material de construcció. Si realment aquesta marca ve de l'antiga reixa, corrobora la hipòtesi que hem establert sobre la ubicació del cor (on segurament també hi havia un *letrilium*).

ACTES LITÚRGICS I MANIFESTACIONS DRAMÀTIQUES

Les consuetes que hem revisat contenen referències a una bona quantitat de drames litúrgics que, com a mínim als segles XIV i XV, es devien representar a la Catedral i a Sant Feliu. Ja hem dit al principi que molts d'aquests drames tenien lloc dins de la celebració de la missa. Això es pot demostrar amb les referències diverses que apareixen dins dels textos i també perquè dos missals gironins contenen la prosa *Victime paschali laudes*, com veurem tot seguit.

Al voltant de la Pasqua, hi trobem els actes i els drames importants, concentrats en el Diumenge i el Dilluns (sense menystenir l'*Adoratio Crucis* del Divendres Sant)¹⁸. Els analitzarem seguint l'ordre en què apareixen als manuscrits.

Donovan¹⁹ diu que la primera referència que es troba a la consuetat C (s. XIV) és al trop "Quem queritis", representat el Diumenge de Pasqua, abans de l'introit de la missa, però, en realitat, la consuetat fa referència a la missa de la tèrcia i, per tant, abans hi havia hagut la representació de les Tres Maries.

Aquest és el text del drama *De tribus Mariis* que trobem al còdex de la Catedral de 1360 (f. 58r2):

"Postea fiet representacio que fit in ecclesia "De tribus Mariis", per novos de capitulo. Et cantores cum processione clericorum ordinent tres Marias et mercatorem [f. 58v1] sicut ordinatum est in troperio. Quibus omnibus finitis, cantores incipiant "Victime paschali laudes". Et ipsam cantando intrent chorum et hic fit representacio per Marias ad sepulchrum dicendo versum "Sepulchrum". Prima, primum versum; secunda, secundum; tertia: "Surrexit",

¹⁸ Hem descrit l'*Adoratio Crucis* i també la manifestació actual d'aquest acte en annex.

¹⁹ DONOVAN, R.B., *op. cit.*, p. 98.

et angelus: “Dic nobis, Maria”. Et postea totus chorus respondeat: “Scimus Christum”. Qua finito, Dominus episcopus vel sacerdos incipiat “Te Deum laudamus”.”

Segurament la representació de la compra d'ungüents es feia en un lloc diferent del cor, perquè, segons la consuetud de la Catedral, s'hi anava en processó: “Et cantores cum processione clericorum ordinent tres Marias et mercatorem” (f. 58r2)²⁰. Però la consuetud SF (s. XIV) només diu: “Postea fiat representatio que fit in ecclesia “De tribus Mariis”. Cantores ordinent tres Marias et mercatorem sicut ordinatum est in troperio”. (f. 21v2). Per tant, no es diu que es fes una processó. Malauradament, no tenim el troper que, segons la consuetud, indicava com s'havia de fer la representació. Segurament les rúbriques ens ajudarien a determinar els moviments dels clergues. A la Catedral, per exemple, podria ser que anessin a buscar algun objecte a Sant Martí, una capella que sempre se solia visitar en processó.

Després, al cor es feia l'escena del *Dic nobis, Maria*.²¹ És un fragment una mica confús: no presenta les preguntes i les respostes d'una manera paral·lela, com es fa en el *Victime* de la fèria segona. I, a més a més, tal com diu Donovan, és estrany que l'interlocutor fos un àngel. Normalment, els qui feien les preguntes eren els apòstols, o bé representats per dos membres del cor, o bé, d'una manera general, per tot el cor.

Pel que fa a l'acció dramàtica, veiem que, abans de començar, es posaven espelmes al *rotulis*, possiblement una mena de roda, com un canelobre amb la base circular. Algunes fotografies de la Catedral, fetes abans que desmuntessin el cor, ens mostren que la làmpada actual del centre de la nau era just a sobre del *letrilium*. Potser era el lloc on hi havia les espelmes. Segons la Consuetud, també es posaven ciris, que “accenduntur per heredem d'en Banyolis” (devia ser qui els donava), al sepulcre. Això sembla indicar que es muntava un sepulcre al cor. També podria fer referència al sepulcre on es guardava el Cos de Crist i el calze; però, quan se'n parla, normalment es diu que és a Sant Martí, per exemple al f. 54v1: “Vadat ad Sanctem Martinum (...). Et ibi (dictus) dominus episcopus seu eius locumtenens accipiat de sepulcro Corpus Christi cum calice et corporalibus”. A més, aquesta hipòtesi sembla que queda descartada quan una mica més endavant es diu: “cantores

²⁰ Cf. DONOVAN, R.P., *op. cit.*, p. 100.

²¹ Com podem veure, en el text de la Catedral que hem transcrit més amunt es parla de dues representacions com si fossin independents: “De tribus Mariis” i el “Victime paschali laudes”. De fet, tal com insinua també Donovan, podria ser simplement una diferenciació d'escenes i no pas de drames.

iniciant “Victime paschali laudes”, et ipsam cantando intrent chorum et hic fit representacio per Marias ad sepulcrum” (f. 59v1). (De Sant Feliu no en tenim cap testimoni.)

Fins aquí estem d’acord amb l’estudi de Donovan, però després comet un error de transcripció que el porta a una hipòtesi equivocada, perquè afirma: “Since nine ecclesiastics are mentioned as taking part in the performance, there was probably that number of roles in the play –a large cast for a liturgical place.”²² La consuetu en cap moment no parla de nou eclesiàstics, sinó que diu: “Postea fiet representacio que fit in ecclesiam, *De tribus Mariis*, per novos de capitulo (f. 58r2).” No fa referència, doncs, a nou persones, sinó als clergues nous. D’aquesta manera, la hipòtesi de Donovan sobre el repartiment dels papers en el drama no té fonament. Ell està segur dels papers de les tres Maries, amb un o potser dos àngels. Després, només pot fer conjectures sobre l’aparició i la identitat d’un nombre considerable de personatges²³. Com a conseqüència d’aquest error, Romeu²⁴, seguint la lectura de Donovan, també s’equivoca quan diu: “El decreto Capitular de Gerona, de 1539 (...) además de ofrecer detalles de gran interés, especifica los personajes que en ella intervenían, es decir: *tres Marie, Apothecarius cum Uxore et Filiolo y Mercator cum Uxore sua*, en un total de ocho personajes, que, con el ángel del sepulcro, aquí no aludido, suman los nueve indicados por la consuetu de 1360.”

Després de la *Visitatio* els textos de Sant Feliu i els de la Catedral no coincideixen. D’una banda, les consuetes de Sant Feliu diuen que després de la *prima* es tocava a missa major i es feia la confessió. Llavors es deia el trop “Hora est psallite”, es representava el “Quem queritis” i es feia l’ofici (“Resurrexi”). (Segons la consuetu de Sant Feliu del s. XV, la confessió era després del “Quem queritis” i de l’ofici.) Un cop acabada la missa, quan a la Catedral es tocava la tèrcia, sortia la processó cap a la Seu. Segons les consuetes de la Catedral, en canvi, es tocaven les campanetes del sepulcre (segurament al cor), es feia la confessió i es deia la missa (“Resurrexi”), però el “Quem queritis” no es representava fins a la tèrcia, quan la processó de Sant

²² DONOVAN, R.P., *op. cit.*, p. 99.

²³ DONOVAN, R.P., *loc. cit.*: “We are left to conjecture about the identity of the remaining three or four persons, perhaps Christ in the Resurrection scene and several Apostles, or again the unguentarius episode may have been an unusually elaborate one, involving several other personages besides the ointment-seller and the Marys.”

²⁴ ROMEU i FIGUERES, J., “Teatro hispánico del período románico”, *Estudios Escénicos*, IX (1963), p. 15.

Feliu havia arribat a la Seu. Després de la missa, doncs, es tocava la tèrcia i s'anava en processó cap a l'altar de Santa Maria ("ire ad processionem et ste[f. 59r2]terint coram rexiis altaris beate Marie"), on el bisbe feia la benedicció amb aigua beneïta, i es retornava al cor. El bisbe, llavors, començava la tèrcia i anava "ad circum cum candelabris Sancti Felicis" (segons el breviari, s'anava "ad Sanctem Johannem"). Llavors era quan es deia el trop "Hora est psallite" i es representava el "Quem queritis": "Et factio classico sint octo officiatores in choro indutis capis sericis albis et dicatur tropus, scilicet: 'Hora est psallite' a duobus pueris indutis dalmaticis qui stent intus in medio hostii rexiarum, quo dicto alii tropi dicantur ad letrilium de duobus in²⁵ duobus clericis, scilicet: 'Quem queritis', cum sequentibus. Sequitur officium: 'Resurrexit'" C (s. XIV) (f. 59v1).²⁶ Tots els manuscrits que hem consultat contenen aquest drama, excepte el breviari, que no ho especifica: "et dicatur a tribus pueris dalmaticis indutis in medio hostii rexiarum. Alii tropi dicantur in letrilio. Officium: 'Resurrexi'" (f. 84 r).

No tenim el text del trop, però com que segons les consuetes anava precedit pel trop "Hora est psallite", devia ser el mateix que es cantava a Ripoll i a Vic.²⁷

Aquest drama es representava al cor, si ens guiem pel text citat i perquè, a més a més, després hi ha una afirmació que ens descarta l'altar major com a lloc de representació: "Et episcopus cum officiatores inceperit 'Gloria Patri' cum tropo, episcopus veniat processionaliter ad altare beate Marie (f. 59v1)."

Tornant a la litúrgia de Sant Feliu, hem de recordar que després de la missa major els clergues anaven en processó a la Seu. La consuetat SF (s. XV) especifica que es feia "si tamen pulsatum est per tertiam in sede (f. 72r1)."²⁸

²⁵ Les paraules "duobus in" apareixen interlineades.

²⁶ SF (s. XIV): també hi diu "Resurrexit". Als altres textos, "Resurrexi".

²⁷ El text del "Quem queritis" apareix, per exemple, al *Troparium saec. XII-XIII*, f. 48v, ms. 105 de la Biblioteca Capitular de Vic. Cf. DONOVAN, R.P., *op. cit.*, capítol 7.

²⁸ Pel que fa a la processó, la consuetat SF (s. XV) diu que en arribar a la Seu es deia el responsori "Surrexit Dominus de sepulchro" i que entraven cantant al cor. Després explica el següent: "Tamen invenitur quod tempore antiquo omnes cantando intrabant chorum et duo presbyteri dicebant versus in letrilio sine 'Gloria Patri'. Et postea capellanus dicebat versus: 'In resurrectione tua'. Oremus: 'Deus qui hodierna die' et in fine: 'Per eundem Christum Dominum', 'Benedicamus Domino plane' (f. 72r1)." Tot el que diu que es feia abans és el que explica la consuetat SF (s. XIV): "Versus a duobus clericis in choro ad letrilium sine 'Gloria Patri'. Et finito versus et prosa capellanus incipiat versus: 'In resurrectione tua, Christe'. Sequitur oratio: 'Qui hodierna die' et in fine dicatur 'Per eundem Christum Dominum', 'Benedicamus Domino plane'" (f. 22r2).

Tornaven a Sant Feliu després de la missa. Si per qualsevol causa no es podia anar a la Seu, es feia la processó pel claustre.²⁹

A la Catedral, una altra representació que es podia fer durant les vespres del dia de Pasqua, només segons la consuetat C (s. XIV), era *Surgit Christus cum tropheo* (f. 60r1), una prosa molt coneguda a l'Europa medieval, que tenia forma dialogada i que s'inspirava en el *Victime*. Segons Donovan, aquesta referència ajuda a esvaïr un dubte que hi havia sobre si aquesta prosa s'havia representat mai o no. El mateix autor dóna el text d'aquest drama, que es troba en el proser gironí de la Biblioteca Central de Barcelona que abans hem esmentat.³⁰

Ja durant la fèria segona, se celebrava la missa matutina de resurrecció. D'acord amb la consuetat C (s. XIV) i el breviari, es representava el *Victime paschali laudes* i després s'anava en processó cap a Sant Feliu; i, a més, segons les dues consuetats de la Catedral, durant les vespres es tornava a representar. Els textos de Sant Feliu no coincideixen: segons el manuscrit SF (s. XIV), la representació es feia al matí, igual que a la Catedral, i també a les vespres (en aquest cas remarca al marge que s'havia de representar) –mentres tant, durant la tèrcia, havien rebut la processó de la Seu–; el manuscrit SF (s. XV), en canvi, només esmenta aquest drama a les vespres.

Transcrivim tot seguit el text que apareix en el còdex de la Catedral del 1360:

“Prosa: ‘Victime paschali laudes’. Et duo pueri cantent ante letrilium versum: ‘Dic nobis, Maria’. Et unus puer stans ante altare Sancte Marie indutus dalmatica cum alifafa in capite, qui teneat aliquam capçam in manu in representatione resurrectionis Christi, versa facie versus chorum, respondeat: ‘Sepulchrum Christi viventis’. Et iterum illi duo de choro dicant: ‘Dic nobis, Maria’. Et ille qui erit ad altare respondeat: ‘Angelicos testes’. Iterum illi duo de choro dicant: ‘Dic nobis, Maria’, et ille qui erit ad altare respondit: ‘Surrexit Christus, spes mea’ (f. 60v1).”

Als altres manuscrits (excepte a la consuetat de la Catedral del s. XV, en què no s'hi fa referència), el text del *Victime* és pràcticament idèntic.

²⁹ A la consuetat SF (s. XIV) hi ha un error, perquè hi diu: “Missa finita de sede processio Sancti Felicis cruce precedente cum candelabris accensis redeat ad ecclesiam prelibatam [...]. Sciendum est vero quod si aliquo casu processio sedis impediretur quod non posset venire ad Sanctem Felicem fiat ibi...” (f. 22v1). (El subratllat és nostre.) Hauria de dir, igual que a la consuetat SF (s. XV): “Siliquo casu processio Sancti Felicis impediretur quod non posset ire ad sedem, fiat...” (f. 72r2).

³⁰ DONOVAN, R.P., *op. cit.*, p. 105.

L'única diferència remarcable, la trobem a la consuetud de Sant Feliu, perquè dos nens són al cor i l'altre, a la porta de les reixes, "in ianua rexiarum" (f. 73v2).

Sembla que el *Victime* devia ser la representació més important del cicle de Pasqua, perquè apareix en tots els manuscrits que hem estudiat i també, en dos missals³¹. El text és el següent:

"Prosa. Victime paschali laudes immolent Christiani. Agnus redemit oves Christus innocens patri reconciliavit peccatores. Mors et vita duello confluxere mirando dux vite mortuus regnat vivus. Dic nobis Maria quid vidisti in via. Sepulcrum Christi viventis et gloriam vidi resurgentis. Angelicos testes, sudarium et vestes. Surrexit Christus spes mea precedet suos in Galilea. Credendum est magis soli Marie veraci quam iudeorum turbe fallaci. Scimus Christum surrexisse a mortuis vere tu nobis, victor rex, miserere. Amen." (f. 39v).³²

Com hem dit, al matí, després d'aquesta escenificació, els clergues de la Seu baixaven en processó cap a Sant Feliu, on els d'aquesta església els esperaven a la porta. Se celebrava una missa i la processó tornava cap a la Catedral. És interessant veure com es narra aquest retorn: C (s. XIV) "Finita missa, exeant omnes de [f. 61r2] ecclesia. Cum cantor erit iuxta turrim novam sive de Supraportam et videbit ecclesiam sive cloquerium Sancte Marie inci-

³¹ *Missale gerundense*, Girona, Seminari, ms. 135, s. XV. Subratllem les paraules o les lletres que en el còdex tenen un color diferent. El text apareix igual en un altre manuscrit: *Missale gerundense*, Girona, Seminari, ms. 145, s. XV.

³² Podem trobar la prosa completa, també, en un llibre de cor. D'aquest manuscrit, que vam veure al Seminari de Girona gràcies a Mn. Josep M. Marquès, només en tenim les dades següents: Girona, Seminari, ms. 4(?), pergami, 241 f., 486 x 330. No sabem d'on procedeix. Segurament és un dels que Janini i Marquès citen al seu catàleg: JANINI, J., i MARQUÈS, J.M., "Manuscritos de la colegiata de San Fèlix, de Gerona", *Hispania sacra*, vol. 15, 1962, p. 403. En un apèndix fan una relació de manuscrits existents a la biblioteca del Seminari de Girona que no procedeixen de l'arxiu de Sant Feliu. Entre aquestes obres hi ha quatre llibres de cor, procedents segurament del monestir de Sant Feliu de Guíxols, i tres llibres de cor més, procedents segurament de la Bisbal.

Transcrivim, tot seguit, el text del "Victime" segons aquest llibre de cor:

"Victime paschali laudes immolent [f. 173r] christiani. Agnus redemit oves Christus innocens patri reconciliavit peccatores. Mors et vita duello confluxere mirando dux vite mortuus regnat vivus. Dic nobis Maria quid vidisti in via. Sepulcrum Christi viventis et gloriam vidi resurgentis. Dic nobis. Angelicos testes, sudarium et vestes. Dic nobis. [f. 173v] Surrexit Christus. spes mea. precedet suos in Galileam. Credendum est magis soli Marie veraci quam iudeorum turbe fallaci. Scimus Christum surrexisse a mortuis vere: tu nobis, victor rex, miserere. Amen."

La disposició del text i de la música ens permet distingir entre dos interlocutors d'un diàleg. Sembla que el que apareix en tinta vermella (el que subratllem) seria a càrrec dels apòstols, però a partir de "Surrexit Christus, spes mea" els colors estan canviats. Podria ser un error produït pel canvi de pàgina.

Les paraules "Dic nobis" repeteixen sempre el mateix inici de melodia: el vers es devia repetir sencer.

piat antiphonam: 'Christus resurgens'." I, com abans, es diu què s'havia de fer si la processó de la Seu no podia anar a Sant Feliu: en aquest cas, a la Catedral no havien de fer processó pel claustre; en canvi, a Sant Feliu, sí.

D'aquest *Victime*, les consuetes ens en donen més detalls: dos nens es col·locaven al cor (els que representaven els apòstols), i un altre, a la porta de la reixa, vestit amb dalmàtica, "cum alifafa in capite" i amb alguna cosa a la mà que representés la Resurrecció de Crist³³. Llavors començava el diàleg del "Dic nobis, Maria". El nen que representava Maria donava lès respostes a la pregunta, que es repetia tres vegades: "Sepulcrus Christi viventis", "Angelicos testes" i "Surrexit Christus, spes mea". I el cor, per cloure la representació, contestava: "Credendum est magis". Després es llegia l'evangeli.

Per acabar, hem de dir que la consueteta de la Catedral (s. XIV) encara parla d'una altra representació que es podia fer després de l'evangeli de les vespres i de les oracions: "Hic" (f.61r2). Potser es referia al *Victime paschali laudes* que s'acabava d'esmentar.

CONCLUSIONS

Molts llibres que es conserven a la Catedral i, sobretot, al Seminari de Girona (dues consuetes del s. XIV, dues del s. XV, un breviari i dos missals) ens mostren que el drama litúrgic medieval va ser present a Girona com a mínim durant aquests segles. El fet que l'any 1978 apareguessin diversos manuscrits de l'antic arxiu de Sant Feliu ens permet tenir una visió més completa sobre els drames que es representaven en aquesta ciutat. Això ens referma en la idea que caldria revisar amb paciència els llibres litúrgics dels arxius catalans, sobretot els fons no catalogats, perquè probablement amaguen referències sobre drames que de moment desconeixem.

La Catedral de Girona i l'església de Sant Feliu van ser l'escenari d'un nombre considerable de drames lligats a la Pasqua i que es representaven

³³ No hem trobat un significat plenament convincent per a la paraula "alifafa". DU CANGE, *op. cit.*, vol. I, p. 180, diu que és com una mena de coixí: "Alifafe", "Aliphase", "pulvinar". Ni Alcover-Moll ni Coromines no recullen la paraula, en català, amb un significat semblant. De tota manera, per extensió, podria ser una mena de barret encoixinat.

D'altra banda, es fa referència a "aliquam" "in" als manuscrits C (s. XIV) i a B.

En canvi, a les consuetes de Sant Feliu el mot "capçam" ha desaparegut. D'una manera semblant, una consueteta de la Seu d'Urgell del s. XV, quan relata la representació de les Tres Maries, usa també aquesta paraula: "Pueri habeant facies tectas uelaminibus tenuissimus, et quilibet deferat capam rubeam sicut uicarius Sancti Odonis uoluerit eis tradere; et quilibet portet capssam cum candela accensa, quas debet dare janitor maior." Cf. DONOVAN, R. P., *op. cit.*, p. 83-84. Per a aquest autor la "capssa" devia ser el pot dels unguents.

durant l'ofici de la missa, tal com testimonien dos missals gironins. Es tracta de les populars representacions de l'*Adoratio Crucis* i de l'escenificació de fragments dialogats, amb personatges diferenciats del cor, com *De tribus Mariis* i *Victime paschali laudes*, *Quem queritis* i, fins i tot, *Surgit Christus cum tropheo* (escenificat, com a mínim, a la Catedral, cosa que permet confirmar que aquest drama era representable). Els manuscrits ens donen poca informació sobre la seva posada en escena, però simplement l'abundància de referències documentals ja és important per ella mateixa i ens demostra que en aquesta època s'entenia la representació teatral com una didàctica edificant.

La Catedral i Sant Feliu mantenien una relació constant. En són una mostra els llibres litúrgics de les dues esglésies, que presenten moltes afinitats, i també determinades manifestacions litúrgiques, com les processons que anaven d'un temple a l'altre. Segurament aquesta mateixa relació va provocar que Sant Feliu conreés el drama litúrgic i que tingués també un paper destacat en la seva difusió, potser més remarcable del que s'havia considerat fins ara, si ens fixem en el gran nombre de testimonis que ens han arribat.

En definitiva, Girona, a través de la Catedral i de Sant Feliu, va col·laborar de manera significativa a assentar les bases del teatre al Paísos Catalans.

ANNEX

Descrivim, tot seguit, els rituals referents a l'adoració de la Creu, que tenia lloc durant la sisena fèria (abans de Pasqua). Explicarem com es desenvolupava, d'acord amb la consuetud de la Catedral de 1360 (f. 52v1 *et seq.*). (A Sant Feliu també es feia, com explica la consuetud del s. XV, f. 66r *et seq.*) També farem la descripció del ritual d'adoració que actualment es fa a la mateixa Catedral.

El claver i el tresorer eren els encarregats de posar la Creu a l'altar de Sant Martí (al de Sant Esteve, si parlem de l'església de Sant Feliu), abans d'obrir les portes de l'església. Per això, calia estendre un "tapetum et panni serici et linei" i deixar-hi dos canelobres, com si fos una vetlla constant. Arribaven els clergues i, llavors, es feien sonar les batzoles (les "tabulas que dicantur batçole", [f. 52v2]), unes matraques, que, durant les funcions del Divendres Sant, fins al dia de la Resurrecció de Crist, substituïen les campanes. A l'hora nona, és a dir, cap a les sis de la tarda, el bisbe sortia de la sagristia –vestit amb dalmàtica, capa de seda i mitra blanca–, acompanyat del diaca –amb el bàcul pastoral–, i amb el tresorer. Tots plegats es dirigien cap a l'altar de Santa Maria, que havia d'estar "coopertum panno lineo undique usque ad mediam tabulam altaris" (f. 53r1). Llavors començava la funció religiosa de l'adoració.

A la part dreta de l'altar, el bisbe i el diaca deien "Oremus" i "Flectamus genua", respectivament. Al mateix lloc pujava el sotsdiaca per llegir la profecia "Domini audivi". Des dels dos cors, dos clergues de cadascun cantaven el *tractus*. Després, a la part esquerra de l'altar, es llegia una altra profecia, a partir del lloc "In tribulatione sua". S'acostava la Passió de Crist. Per això calia donar un valor simbòlic a les posicions dels lectors a l'altar, com també el "nudo pulpito, eo quia Christus nudus fuit in cruce positus" (f. 53r1). Sens dubte, el costat dret tenia també en la litúrgia unes connotacions positives.

Després de la confessió, s'anava en processó cap a Sant Martí, a buscar la Creu. L'encapçalament de la processó en aquest cas era com en altres vegades: el claver amb l'encens, precedit pels dos nens amb els canelobres i el cantor mitjà vestit amb un sobrepellís i amb una "ferula in manum", una mena de canya usada com a batuta. A continuació la consuetud diu "vadant honorifice et spaciouse et devote usque ad altare Sancte Marie" amb la Creu coberta amb una tela. Llavors, des de l'escaló inferior, al costat esquerre de l'altar però de cara a orient, havien d'entonar les antífones pertinents i destapar

“unum bonum palmum de cruce de loco inferiori”. Calia, després, pujar a l'escaló superior i repetir l'acció de descobrir una part de la Creu en el moment en què cantessin “Et parasti crucem”. A continuació, el diaca i el sacerdot que portaven la Creu es dirigien cap a occident (a Sant Feliu, cap al nord: “versus aquilonem”), és a dir, cap al cor i als fidels. Es descobria una part dels braços de la Creu, que, malgrat tot, restaven “aliquantulum cooperte”. Aquests moments eren especialment emotius perquè suposaven el record més directe de la mort de Crist. La imatge de la Creu mig coberta, que es mostrava als fidels, havia de provocar per força la devoció del poble.

Però l'adoració encara no s'havia acabat. Llavors venia el moment més solemne: l'acte de destapar completament la Creu, que es feia a l'altar. Després, es mantenia una mica elevada i es cantava tres vegades “Ecce lignum crucis”, cada vegada més fort. El cor anava repetint “Venite adoremus”, fent una genuflexió. (De tot això, la consuetud en dóna la notació musical.) Després, la Creu es col·locava estesa a terra, amb el cap a l'escaló superior, sobre una roba de lli. Aquest moment era el més adequat per fer el sermó, després del qual s'ensenyava “spine corone Jhesu Christi”. En aquest moment començava l'adoració pròpiament, que s'havia de fer de genolls, i després es besaven els peus de la Creu.

Tot seguit, el bisbe entrava a la *circa*, es posava una casulla i retornava a l'altar per fer la confessió. A continuació el diaca i el sacerdot que havien portat la Creu, precedits altra vegada pels dos nens, la traslladaven a Sant Martí, lloc on s'acabava l'Adoració (“a mulieribus et ab aliis adorare volentibus”). (A Sant Feliu anaven a buscar el Cos de Crist a Sant Esteve, però no hi portaven la Creu. De fet, a la consuetud de la Catedral les paraules que deien que es portava la Creu a Sant Martí estan interlineades.)

L'Església durant tots aquests segles ha conservat el ritus de l'adoració de la Creu. Actualment, el Divendres Sant, la Catedral s'omple de fidels que volen veure, tocar i besar la Creu.

Després de la lectura de la Passió, dos escolans, amb un canelobre cadascun, i un clergue van a buscar la Creu, que està tapada i que es troba en una de les capelles laterals de mà esquerra (a l'edat mitjana no l'haurien posada mai en aquest costat). Passen entre les dues fileres de bancs i pugen els escalons fins a entrar a la reixa. Llavors, el bisbe en destapa el braç dret (vist des de la posició dels fidels) i diu, tot cantant: “Mireu l'arbre de la Creu on morí el Salvador!” Llavors, el cor, és a dir, la coral que ha participat en la celebració, i els fidels canten: “Veniu i adoreu-lo!” Es fa una genuflexió, que dura uns instants. El bisbe descobreix la part superior de la Creu i es repe-

teixen els cants i la genuflexió d'abans. Finalment en descobreix el braç dret i es repeteix el ritual. Seguidament, s'encensa la Creu i els fidels. En aquest moment, el mateix clergue del principi, acompanyat pels escolans amb els canelobres, porta la Creu davant l'altar (cal recordar que ara està situat a baix, fora de les reixes), lloc on tots els clergues, començant pel bisbe, l'adoren amb un bes i una genuflexió. Llavors tots els fidels la van a besar, segons les normes que ha donat un sacerdot: es pot besar als peus o als braços, i no cal fer genuflexió. Finalment, el clergue i els dos nens la tornen a entrar dintre de les reixes, i la deixen sobre l'altar.

D'aquesta manera el ritual de l'*Adoratio* i de la *Depositio Crucis* s'ha acomplert, com sis segles enrere.